* ڈاکٹر کرامت علی مُغل

پنجاب وچ پنجابی صحافت: اِک ویروا

19ویں صدی پنجاب واسطے بڑی اہم اے کیوں کہ ایہدے وچ وڈے پیمانے تے تبدیلیاں لیائیاں گئیاں تے اس دوران تاریخ دے کئی موڑ وی ساہمنے آئے پنجاب وچ پریس آون نال کیہ کیہ تبدیلیاں واپریاں تے ایہ پریس پنجاب وچ کس طرحاں تے کدوں آیا۔ اس نے ادب نوں کویں متاثر کیتا اسیں ایتھے ایہ ویروا کراں گے۔

ایسٹ انڈیا کمپنی نے جدوں ہندستان اُتے اپنے قدم جمانے شروع کیتے تاں ایتھوں دے لوکاں نوں اپنے مذہب ول وی پریرنا شروع کیتا جس دا مقصد اک تاں سیاسی طور تے قوت حاصل کرنا سی تے دُوجا ایتھوں دے وسنیکاں نال رل مل کے رہن نال معاشرتی سطح اُتے اپنیاں جڑھاں مضبوط کرنیاں سن۔ چھاپہ خانہ دے حوالے نال تاں کم 16ویں صدی وچ ای شرع ہوگیا سی۔

''براعظم میں چھاپہ خانہ وسط سولھویں صدی میں، ایسٹ انڈیا کمپنی کی آمد سے چوالیس سال قبل آ چکا تھا۔''(1)

اس چھاپہ خانہ نوں گوا (Gova) دے مقام اُتے 1556ء وچ لیاندا گیا جیہدے نال علمی تے ادبی لحاظ نال وڈی تبدیلی متوقع سی۔ پر ایہدے وچ انگریزاں دا اکوای اک مقصد نظر آندا سی اوہ سی اپنے مذہب دا پرچار۔ اوہ ایتھوں دے سبھ توں نچلی ذات دے طبقے نوں اپنے نال ملاون دا چارا کر رہے سن۔ اس واسطے ملکہ برطانیہ دے حکم اُتے بوہت زیادہ لوک اجیے وی ایدھر گھلے جاندے سن جو مذہبی پرچار واسطے ای کم کردے سن۔ 1556 وچ گوا (Gova) دے ساحل اُتے جیہڑا چھاپہ خانہ لیاندا گیا اوہدے پچھے وی مسیحی مبلغاں دا ای ہتھ سی۔ اوہ اپنے مذہب دے پرچار اسطے پمفلٹ تے کتابچیاں نوں چھاپن واسطے ایہ چھاپہ خانہ ہندستان لے کے آئے سن۔ برصغیر وچ انگریز دی آمد نال تعلیمی میدان وچ وڈی تبدیلی وی چھاپہ خانہ دا ای وڈا کارن اے۔ کمپنی دیاں تجارتی سرگرمیاں تے سیاسی تے سماجی تبدیلیاں واسطے کم کرنا وی اس چھاپہ خانے تے مبلغاں نے بوہت اسان کر دِتا تے فر چھاپے خانے نال اخباراں چھاپن دا وی کم سیاسی مقصدنوں پورا کرنا ایسی۔ 1639 وچ انگریزاں نے جدوں ایتھے زمین خریدی تے مدراس پریذیڈنسی دی نینہ رکھ دِتی۔ اس طرحاں اوس نوں اپنے قدم جماون وچ ہور پکا پیڈھا راہ لبھ گیا۔ سیاسی طور تے نفاق دا سلسلا شروع ہو چُکیا سی تے اُتوں اورنگزیب عالمگیر دی وفات نے انگریزاں دے کم نوں ہور اسان بنا دِتا تے اوہ اس انتشار توں بھرپور فایدا چُکدے ہوئے تجارتی دی تھاں سیاسی رنگ وچ رنگے اپنے مقصد پورے کردے نظر آوندے نیں۔

''اٹھارویں صدی کے پہلے عشرے تک ممبئی اور مدراس میں چھاپہ خانے لگ چکے تھے لیکن ابھی تک اس عظیم ایجاد کو اخبار نویسی کے لیے استعمال کرنے کا خیال کسی ذہن میں نہیں آیا تھا۔ اس عرصے میں مقامی زبان کا ٹائپ تیار کر کے جتنی بھی کتابیں شایع ہوئیں وہ سب تبلیغ عیسائیت کیلئے تھیں۔''(2)

مشنریاں نے اپنا کم عیسائیت دی تبلیغ ای رکھیا ہویا سی کدھرے وی اوہ کوئی موقع ہتھوں جان نہیں دیندے سن۔ کدھرے قحط پیا تے لاوارث بچیاں نوں عیسائیت قبول کروا دتی۔ مشن ہسپتال بنا دِتے، مقامی باشندیاں دے خلاف ایہ مہم تیز کرن وچ ہندستان دی پریس نے وی بوہت وڈا فرض ادا کیتا۔ ایہ مشنریاں دا ای کم سی کہ ہندستان دیاں 14 زباناں چ انجیل مقدس دا ترجما کر کے پورے ہندستان وچ اس نوں گھلیا گیا۔

بنگال ای اوہ علاقا سی جس وچ رام وا سیوناں دے استاد کولوں ولیم کیری نے ''رعایا'' دی زبان سکھی۔ اس توں بعد کمپنی دے اک ہور گورنر جنرل وارن ہیسٹنگز (1774-1785) نے دیسی زباناں نوں سکھن دی کمی محسوس کیتی تے ایتھوں دے وسنیکاں دیاں زباناں ول دھیان دِتا۔ اس توں وکھ ٹائپ تیار کروان وچ وی مدد کیتی۔

''29 جنوری 1780 کو جیمز آگسٹس ہکی James Augustus Hicky نے Calcuta General Advertiser کے نام سے اخبار جاری کیا جو عرف عام میں ہکی کا گزٹ Hickey`s Gazette کہلایا۔ یہ برصغیر پاک و ہند میں پہلا مطبوعہ اخبار تھا۔''(3)

ایس توں پہلاں مغلاں دے دور وچ خبراں واسطے نظام نے کافی خاصی ترقی حاصل کرلئی سی۔ اس واسطے بادشاہواں نے وقائع نویس وی مقرر کیتے ہوندے سی۔ مُڈھ وچ جیہڑے اخبار جاری کیتے گئے اوہدے وچ مرکزی حکومت نوں ای سبھ توں اہم رکھیا گیا سی تاں جو مرکزی حکومت ہر پاسے اپنا دھیان رکھ سکے کیوں کہ اس ویلے تک کمپنی دا تجارتی دور ختم ہو کے سیاسی دور شروع ہو چکیا سی تے اس سیاسی دورنوں ہمیش قایم رکھن واسطے ای صحافت دا مُڈھ رکھیا گیا سی۔ کمپنی دے گورنر جنرل وارن ہیسٹنگز نوں اس گل دا وی شدت نال پتا سی کہ مقامی باشندے نال کویں گٹھ جوڑ رکھیا جاوے تے مقامی باشندے دی دلچسپی واسطے ایہناں اخباراں رسالیاں وچ کیہ کیہ رکھیا جاوے گا۔ مقامی باشندیاں نوں اس لحاظ نال جوڑن واسطے مقامی زباناں نوں وی اہمیت دتی جاوے تے لوکائی دی زبان نال ای اس نوں جوڑ کے رکھیا جاوے۔ اس واسطے بوہت وڈے کم کرن دا مُڈھ رکھیا گیا۔

''اسی دوران کمپنی کے گورنر جنرل وارن ہیسٹنگز کو حکمرانی کے لیے رعایا کی زبان سیکھنے کی ضرورت کا شدت سے احساس ہوا، چناں چہ اس کی ہدیت پر کمپنی

کے ایک محرر چارلس ولکنس (1769-1849) نے پہلے بنگالی اور دیونا گری پھر فارسی کے نستعلیق ٹائپ ڈھالے۔''(4)

اس توں بعد انگریزاں نے مقامی زباناں ول وی دھیان دینا شروع کیتا تے اس واسطے وی خاص جتن کیتے جاون لگے۔ 1818 وچ ای بنگالی زبان وچ ''دگ درشن'' اخبار چھپیا تے مقامی زبان وچ صحافت دی نیہہ رکھی گئی پر ایہدے پچھے کوئی مقامی بیداری شامل نہیں سی جو ایتھوں دے وسنیکاں دے حق واسطے اواز چُکدا اس واسطے کہ ایہناں دے پچھے عیسائی مشنریاں تے انگریز سرکار دا ای ہتھ سی جس نال مقامی لوکاں نوں تے اوہناں دے عقیدیاں نوں وی نشانا بنایا جاون لگا جدوں ہندوواں دے عقیدے نوں نشانہ بنایا گیا تے اک انتشار دی فضا شروع ہوگئی۔ اس دا مونہ توڑ جواب دیون واسطے راجا رام موہن نے اگے ودھن دا حوصلہ کیتا:

''راجا رام موہن رائے نے 1821 میں کلکتہ سے ''سمبد کودھی'' جاری کیا۔ اس کے بعد بھوانی چرن سینرجی نے ''بما چار چندریکا'' جاری کیا۔ اس کے بعد مزید بنگالی اخبارات جرائد جاری ہوتے رہے۔ اس کے علاوہ فارسی، ہندی، گجراتی، مرہٹی اور تامل وغیرا بھی اخبار شایع ہونے لگے۔''(5)

ایس نے تحریک وانگ کم کیتا تے ہندستان دے واسیاں نے وی اس پاسے بھرپور توجا دینی شروع کر دِتی۔ مقامی زباناں نوں جدوں تھوڑی ودھوتری ملن لگی تاں ایتھوں دے لوکاں نے اکٹھے ہو کے کم کرن دی وی ہامی بھرلئی۔ فارسی وچ کم کرن والیاں دی تعداد ودھدی نظر آون لگی۔ ایتھوں دے وسنیکاں نے اپنے ادبی علمی تے تعلیمی سرمائے نوں فارسی وچ سمویا سی اس لئی انگریزاں نوں ایہ کدی وارا نہیں سی کھاندا کہ دُبارا فارسی ایتھے راجج ہو جاوے۔ دُوجی گل ایہ انگریز دے اوس ''دشمن'' دی زبان سی جس توں اوس نوں اپنی حکومت کھوہن لئی چارے کیتی سی۔ ایس واسطے فارسی زبان نوں مکانا ات ضروری بن گیا سی۔ انگریز نے فارسی زبان دا اثر ختم کرن واسطے فورٹ ولیم کالج وچ اُردو زبان دی ترقی واسطے کم کرن دی پریرنا شروع کیتی تے اس نوں بھرپور سرکاری سرپرستی وی ملنا شروع ہوگئی۔ زبان نوں اسان بناون دے نال نال کئی پرانیاں زباناں تے کتاباں دے ترجمے وی ہونا شروع ہوئے تے انگریز نے اک ہور فیصلا ایہ کیتا کہ فارسی دی سرکاری حیثیت 1830 وچ ختم کر دِتی تے اُردو وچ جام جہاں نما اک ہفتاوار ایسٹ انڈیا کمپنی دی سرپرستی وچ شروع ہویا پر اس نوں وی مجبور ہو کے فارسی وچ ای جاری رکھنا پیا:

''لاہور کا پہلا چھاپہ خانہ کوہ نور منشی ہرمکھ دیو نے 1850 میں قائم کیا۔''(6)

اس توں بعد جیہڑے اہم اخبار اُردو وچ شایع ہوندے رہے اوہناں وچوں مولوی باقر دا اخبار ''اخبار دہلی'' سرسید دے بھرا سید محمد دا اخبار 1837 وچ ''سید الاخبار'' سی جو کہ اک مہینا وارسی۔ رائے بہادر پنڈت دھرنا رایں ولوں ''قرآن المسعدین'' سی، بعدوں شوری داس دی ایڈیٹری وچ صدر الاخبار

(اخبار الحقائق، ماسٹر رام چندر ینی، فوائد الناظرین تے محبّ وطن، دھرم نارائن دا اخبار ''مالوہ اخبار، ایہ ہندی تے اردو وچ ہوندا ی۔ لچھمن پرشاد دی نگرانی وچ ''ندا الاخبار'' تے ''بنارس گزٹ'' بابو رگوناتھ ٹھاٹھے جاری کیتا اس توں وکھ وی کئی اخبار نکلدے رے پراوہ اپنے اہم نہیں رہی۔

اس دوروچ صحافت دی ترقی دا سہرا لارڈ ولیم بنٹنگ نوں جاندا اے۔ جو گورنر جنرل دے عہدے تے رہ کے وی صحافتی ازادی واسطے راہ ہموار کیتی تے جان ایڈم دے پریس آرڈیننس نوں وی مکا دِتا تے اوس دیاں لائیاں پابندیاں وی ختم کر دِتیاں۔ڈاکٹر طاہر مسعود ایہناں پابندیاں نوں انج ویکھدے نیں:

> ''نئے قانون میں ہر قسم کی پابندیاں ختم کر کے اخبارات کے لیے ایک طریقا کار وضع کر دیا گیا تھا جس کے مطابق اخبار نکالنے کے خواہاں شخص کو درخواست جس میں اس کا نام اور دفتر کا مکمل پتا ہو، سرکار میں داخل کرنے کا پابند کر دیا گیا۔ اس درخواست کو ڈیکلریشن کا نام دیا گیا۔''(7)

لیتھو دی چھپائی جدوں شروع ہوئی تے صحافت دا کم ہور اسان ہو گیا کیوں کہ ٹائپ دی چھپوائی مہنگی پیندی سی۔ 1836 دے بعدوں اس کھیتر چ جویں اک وڈا انقلاب آ گیا ہووے کیوں کہ ہُن اخبار تے کتاب عام پڑھنہار تک وی جاسکدی سی جو اس توں پہلے دولتمنداں دے ای ہتھاں وچ رہندی سی۔ کاتباں نے ٹائپ دی تھاں سوہنی تحریرنوں رواج دِتا ہن کتاب واسطے خاص قسم دے پتھر دی تھاں صرف مسطر دی ای لوڑ پیندی سی۔ انگریز افسراں نے وی اخباراں تے رسالیاں دے چھپوان واسطے نویں آہر کرن وچ اپنی دلچسپی ظاہر کرنا شروع کر دِتی کیوں کہ اوہناں نوں مغربی علوم نوں اتھے پرچلت کرن واسطے جو چاہیدا سی اوہ مل گیا۔ 1818 توں لے کے 1857 تک انگریز حکومت نے سیاسی، معاشرتی ترقی توں وکھ علم پھیلان واسطے وی اپنی وکھری حیثیت قایم رکھی تے اس نال انگریزی زبان نوں وی پھیلاندے رہے نیں۔

پنجاب اندر وی جدوں ہندی تے اُردو صحافت نوں لیاون دی بھرپور سازش رچی جا رہی سی تاں پنجابیاں نوں اس بارے کوئی چنتا نہیں سی تے نہ ای اوس ویلے دے لوکاں نے اردو صحافت بارے کسے قسم دا متعصّبانا رویا رکھیا۔

> ''پنجاب کے مسلمان تعصب اور تنگ نظری سے بلند ہو کر اردو کے دفاع اور اس کے فروغ کے لیے کمر بستہ ہو گئے۔ پنجاب میں اردو صحافت کی مقبولیت اور کامیابی کی دوسری وجہ خود اردو زبان کی سلاست سلاست ہے۔ پنجابی اور اُردو کے بوہت سے الفاظ مشترک ہیں۔''(8)

پنجاب وچ اردو صحافت نے اپنے جھنڈے گڈنے شروع کیتے تاں پنجابیاں نے وی اس

پاسے دھیان دِتا پر اوس ویلے سیاسی سازشاں پاروں گرمکھی رسم الخط تے فارسی رسم الخط دا جو جھیڑا قایم کیتا گیا سی اوس نوں اس وچ وی ورتیا گیا جویں کہ مسکین علی حجازی لِکھدے نیں:

> ''پنجابی گورمکھی رسم الخط میں بھی لکھی جاتی تھی اور اردو رسم الخط میں بھی۔ سیاسی عوامل نے صحافت میں پنجابی کا استعمال سکھوں تک محدود کر دیا اور سکھوں نے بھی صحافت میں گورمکھی رسم الخط والی پنجابی کا استعمال شروع کیا۔''(9)

پنجابی زبان تے صحافت دی ترقی واسطے کم کرن والیاں نے اس گل ول وی بھرپور توجا دِتی تے 1880 وچ ہفت روزہ لاہور، گورمکھ سنگھ ہوراں کڈھیا جو اس دے مالک وی سن تے ایڈیٹر وی۔ اس توں اگلے ورھے ای مہینا وار وید پارک پنجاب وی نکلیا جو گورمکھ سنگھ ہوراں نے ای کڈھیا۔ خالصہ پرکاش پنجابی تے اردو دوواں زباناں وچ چھپن والا ہفت روزا لاہور توں ای نکلدا رہیا جس دے مالک تے مدیر دیوان سنگھ بوٹا سن۔ خالصہ گزٹ ''بسنت سنگھ'' ہوراں کڈھیا تے امرتسر وچوں سنگھ سبھا گزٹ (1893) ہفت روزہ وی لاہور اسنگھ نے چھاپنا شروع کیتا۔ خالصہ سیوک سنگھ 1902 وچ جیون سنگھ نے چھاپیا۔ خالصہ دھرم پرچارک وی امرتسر توں لاہور اسنگھ نے ای کڈھیا۔

1849 وچ انگریز نے پنجاب اُتے قبضا کر لیا سی۔ اوہ پنجاب دے شہر لاہور نوں علمی تے ادبی لحاظ نال جو مرکزی حیثیت حاصل اے اوہ کسے وی ہور شہر نوں نہیں مل سکی۔ ایہی وجھا سی کہ اُردو لکھن والیاں صحافیاں نے وی ایس ول آنا شروع کیتا۔ الطاف حسین حالی تے محمد حسین آزاد ورگے وی لاہور آ کے کم کرن لگے کیوں کہ اوہ جان گئے سن کہ اردو دے جمن بھومی لکھنو وچ وی اوہدی اوہ عزت نہیں رہی اے ایس واسطے پنجاب دے سادہ لوح لوکاں نوں اپنی زبان توں دور رکھن واسطے گوکھیا جاوے تے بوہت زیادہ پنجابی وی ایس پاسے جُٹ وی گئے۔ شفقت تنویر مرزا ہوری کہندے نیں:

> ''پنجابی نوں سبھ توں زیادہ نقصان پنجابیاں نے ای پہنچایا۔ خاص طور تے اوہناں پنجابی منشیاں نے جیہڑے یو پی، سی پی توں آئے منشیاں دے نال مل کے اوپری زبان لکھن لگ پئے۔''(10)

پنجابی صحافت دا مُڈھ رکھن والے شہراں وچ لاہور تے امرتسر آندے نیں سبھ توں ودھ ہفت روزے، ماہنامے لاہور توں ای جاری ہونا شروع ہوئے۔

1880 وچ گورمکھی اخبار دے ناں توں گورمکھ سنگھ نے پہلی وار ہفت روزا کڈھ کے پنجابی صحافت نوں شروع کیتا۔ ایس توں بعد پنجاب صحافت اپنی چالے ٹر پئی پر ایہ مُڈھلا کم مذہبی مقصداں توں مُکھ رکھ کے ای کیتا گیا سی جو اٹھارھویں صدی دے مُڈھ وچ انگریزاں نے شرع کیتا اوہ پنجابیاں نے اک صدی دے عرصے توں بعد شروع کیتا جدوں بوہت زیادہ سکھاں نوں مسیحی بناون واسطے پرچار شروع ہونا شروع ہو گئے۔ تاں سنگھ سبھا نے اس پاسے دھیان دینا شرع کیتا۔ اوہناں نے اخباراں

تے جریدیاں نوں مذہبی طور تے اپنے مقصداں واسطے ورتنا شروع کیتا۔ ایس بارے مسکین علی حجازی انج لکھدے نیں:

''ان کے اجراء کا مقصد سکھ دھرم کا پرچار تھا۔ اخبارات و جرائد سکھ قوم کی اصلاح پر زور دیتے تھے کبھی کبھار ان اخبارات میں کوئی ادبی مضمون بھی چھپ جاتا تھا۔''(11)

ایس توں بعد اک ہور شہر داناں آندا اے جیہدے وچوں پنجابی اخبار تے رسالے نکلدے رہے امرتسر وچوں سنگھ سبھا گزٹ 1983 وچ لاہورا سنگھ نے چھاپیا۔ ''خالصہ سماچار، پنجاب خالصہ دھرم پرچارک'' نامی رسالے وی نکلدے رہے۔ نرگ نیارا اک پندرھاں روزا وی نکلدا رہیا جس اُپر مدیر دا ناں نہیں سی۔ ''دیا سنگھ'' تے مُدیر لاہورا سنگھ نے 1901 وچ چھاپیا جو کہ اک پندرھواری سی۔ ایہناں دا وی مقصد اصلاحی تے مذہبی ای سی تے انگریزاں دے ''پرچار'' نوں روکن دا اک بوہت وڈا جتن سی کیوں کہ اوہ پنجاب واسیاں نوں مسیحی بناون دے چکراں وچ سن۔ جدوں ایہ سبھ حالات سن تے دوسردار اجیت سنگھ تے گردت سنگھ نے مذہبی تحریک چلائی جس دا کم انگریز دے ''کارنامیاں'' دا جواب دینا سی ایہ مذہبی تحریک ہولی ہولی سیاسی ہوندی گئی تے سیاسی طور اُتے جدوں اس نوں بدنام کیتا گیا تاں سرکار نے دوواں سکھاں نوں جلاوطن دی سزا دے دِتی۔ ایہناں دوواں سرداراں نوں جلاوطن کر کے حکومت ءبرطانیہ نے امریکا گھل دِتا او تھے جا کے ایہناں نے غدر پارٹی بنائی تے اپنا اک پنجابی اخبار وی کڈھیا۔ ڈاکٹر نظیر حسین زیدی ہوری گُرمکھی رسم لخط وچ نکلن والے اخباراں دی گنتی بارے دسدے لِکھدے نیں:

''ایک اندازے کے مطابق گورمکھی رسم الخط میں 23روزنامچے، 67 ہفت روزے، 25 ماہنامے اور ایک سہ ماہی رسالا جاری ہوا۔''(12)

فارسی رسم الخط وچ پہلا پنجابی اخبار ''امرت پتریکا'' سی جو 1896 وچ جلندھر توں بھولا ناتھ بیرسٹر نے جاری کیتا۔ گجرانوالا توں ''بزم شعرا'' وی بانکے دیال نے جاری کیتا پر اس نوں سرکار نے بند کر دِتا تے اس توں بعد ایہناں نے راہ گیر پتریکا جاری کر کے پنجابی صحافت نوں اگے ٹوریا۔

1929 وچ جوشوا فضل الدین نے فیصل آباد توں ''پنجابی دربار'' جاری کیتا جس نوں بعد وچ لاہوروں وی کڈھیا گیا۔ ایس اخبار نے فارسی اکھراں وچ پنجابی صحافت واسطے بوہت اہم کم کیتا۔ نویں لکھن والیاں نوں وی اوس وچ لکھن دی پریرنا ملی تے پنجابی صحافت نال نویں ناں وی شامل ہون لگے۔ ایہو کلا کلا ای رسالا سی جدوں لاہوروچوں ای ''سارنگ'' ناں دا اک ہور رسالا شرع ہویا۔ ایہنوں اک بہترین رسالے وجوں جی آیاں نوں وی آکھیا گیا سی۔ لاہوروچ پہلا چھاپہ خانہ منشی ہرسُکھ دیو نے 1850 وچ لایا تے اوس چھاپے خانے دا ناں کوہ نور چھاپہ خانہ رکھیا گیا سی۔ ایس لئی لاہور وچ چھاپے خانے وجوں کم دا وی مُڈھ بنھیا گیا تاں لوکاں نے اس کاروبار ول وی دھیان دینا شروع کر دِتا۔

لاہور وچ کتاباں دی اشاعت دے سلسلے وچ کم ہونا شروع ہویا تے انگریزاں نے مسیحی پرچاراں لئی اس چھاپے خانے نوں وی دھڑا دھڑ شامل کرنا شرع کر دِتا سی ایہی وجھا سی کہ اگانہ جا کے صحافت دا نواں دور چنگا تے بہتر ہو گیا۔

پنجاب وچ انگریزی اخباراں وچ انگریزی ہفت روزہ کرانیکل لاہور 1849 وچ جاری کیتا گیا جس نوں محمد عظیم نے شروع کیتا جو پہلا ورنیکلر اخبار سی۔

ایس اخبار نے پنجاب وچ سبھ توں پہلے صحافت دا مُڈھ بنھ دِتا اس اخبار دا مقصد تے صرف انگریز دے مفاد دی ترجمانی ای کرنا سی جو ایہ بڑے چنگے ڈھنگ نال کردا رہیا۔ برطانوی حکومت نوں ایس توں اپنے مقصد پورے ہوندے ملدے سن ایس واسطے اوہ ایس دی بھرپور سرپرستی واسطے وی تیار رہندے سن۔

منشی محمد عظیم نے 1856 وچ گورمکھی تے فارسی وچ شایع ہوون والا اخبار ہفت روزا ''دی پنجابی'' جاری کیتا۔

پہلی فروری 1881 نوں لاہور توں انگریزی اخبار Tribune شرع کیتا گیا ایہ دیال سنگھ مجیٹھا تے سریندر ناتھ بینرجی دیاں جتناں توں شروع کیتا گیا تے پہلے ایہ ہفت روزا دی شکل وچ جاری ہویا سی۔ اس توں وکھ 1887 وچ نظام الدین دی ادارت وچ نیٹو گائیڈ، لالہ درگا پرشاد نے ہارنجر، لچھمن سنگھ ولوں خالصہ، خواجا احمد شاہ نے دی آبزرور تے سہ روزہ راولپنڈی توں پنجاب ٹائمز جیہد ے لالہ جیو رام مالک سن تے مسٹر اے دیپ دی ادارت نال شرع ہویا۔ ایسے ویلے ای مولانا ظفر علی خاں ورگے نوجوان صحافی وی ایس میدان وچ کُد پئے:

> ''مولانا ظفر علی خاں نے جولائی 1902 سے ''افسانہ'' کے نام سے سلیس اور فصیح اُردو میں دلچسپ اخلاقی اور نتیجہ خیز انگریزی ناولوں کے تراجم کا ماہواری سلسلہ شروع کیا جو حیدر آباد دکن سے انگریزی مہینہ کی پہلی تاریخ کو 50 صفحے کے حجم کے ساتھ مطبع حیدر آباد پریس سے نکلنا شروع ہوا۔''(13)

ایس توں مگروں مولانا ہوراں نے پنجاب ریویو وی جاری کیتا۔ نظیر حسنین زیدی دی نظر وچ:

> ''پنجاب ریویو ایک اعلیٰ درجے کا علمی و ادبی ماہوار رسالا تھا جو مولانا ظفر علی خاں نے 1910 چ جاری کیا۔ اس کا پہلا شمارہ اگست 1910 میں شائع ہوا۔ مقام اشاعت کرم آباد تھا اور یہ رفاہ عام اسٹیم پریس لاہور سے چھپتا تھا۔''(14)

1947 توں بعد دی پنجابی صحافت

1947 وچ جدوں پاکستان وجود وچ آیا تاں پنجابی صحافت ول کوئی دھیان نہ دِتا گیا کوئی اک اخبار یاں رسالا وی پنجاب صحافت لئی مُڈھ نہیں سی رہیا۔ روزنامہ ''آغاز'' تے روزنامہ ''امروز'' نے

پنجابی سپلی منٹ چھاپنا شروع کیتے جیہدے وچ پنجابی لکھن والیاں نے اپنیاں تحریراں چھپوانا شرع کیتیاں۔ سجاد حیدر تے احمد ندیم قاسمی ورگے وڈے ناں وی اوتھوں سامہنے آئے۔ پنجابی صحافت نوں پسمانداررکھن وچ اک بوہت وڈا ہتھ اُردو صحافت دا وی سی کیوں کہ 47 دی ونڈ توں بعد پنجاب اندر پنجابی نوں کسے وی قسم دی سرکاری سرپرستی حاصل نہ رہی سگوں ایتھے اُردو زبان نوں لاگو کر دِتا جس کارن پاکستان دا سبھ توں وڈا صوبا اپنی زبان توں محروم ہو کے جیون بتیت کرن لگا۔

جولائی 1950 وچ ''پنج ند'' رسالے دا مُڈھ علی شاہ ملتانی نے رکھیا تے کراچی وچوں اس نوں چھاپن دا آہر کیتا۔ اس توں اگلے ورھے ای پنجابی صحافت نوں موڑھا دیون لئی عبدالمجید سالک تے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر وی میدان وچ اُترے تے اوہناں نے لاہور توں مہیناوار ''پنجابی'' جاری کیتا۔ جیہدے وچ بوہت سارے لکھن والے شامل ہو گئے۔ اوہناں وچ حمید نظامی، مولانا غلام رسول، عابد علی عابد، مرزا مقبول بیگ بدخشانی، احمد ندیم قاسمی وغیرا دے ناں شامل نیں پر ایہ رسالا وی زیادہ دیر نہ چل سکیا۔ اس دی وڈی وجھا تے ایہ وی سی کہ ایہ کسے وی سرکاری سرپرستی توں بغیر اپنا کم چھوہ رہیا سی۔ ایہدے وچ نظم، غزل، تواریخ تے افسانے وی چھپدے رہے جس توں ایہ گل نِتر کے سامہنے آندی اے کہ پنجابی ادب نوں ترقی دیون وچ اس رسالے دا کم بوہت وڈا اے۔ محمد افضل خاں نے 1958 وچ ای اک مہینا وار کڈھیا جس دا ناں پنج دریا رکھیا۔ ایس دے خاص نمبر اُچیچ رکھدے نیں۔

ایڈیٹر حکیم شیر محمد ناصر تے صوفی غلام مصطفیٰ تبسم دی نگرانی وچ ''پنجابی ادب'' ناں دا جریادا 1960 توں 1965 تک جاری رہیا تے اس دا کہانی نمبر پنجابی کہانی وچ اک سنگ میل دی حیثیت رکھدا اے۔ ایس توں بعد محمد آصف خاں دی ادارت چ ایہ چھپدا رہیا تے اج کل منے پرمنے کہانیکار پروین ملک ہوراں دی اگوائی وچ ایہ چھپدا پیا اے۔ جو پنجابی ادب دے پڑھن والیاں واسطے چانن لیاندا اے پراج کل ایہ سہ ماہی دے طور تے نکل رہیا اے۔

1965 وچ لاہوروچوں ''لہراں'' نامی رسالا کڈھیا گیا جو اک مہینا وار سی اس دی ادارت عبدالحمید احرار تے سید اختر حسین اختر کردے رہے۔ ایہدے وچ وی ادب دے ہر کھیتر دی طرحاں چنگیاں لکھتاں چاپیاں جاون لگیاں۔ اختر حسین اختر دے چلانا کرن مگروں اج کل اوہناں دے سپُتر سید عرفان علی اختر اس دی ادارت دے فرایض سرانجام دے رہے نیں۔ جدکہ نال سیدہ کلثوم اختر وی ساتھ دیندیاں نیں۔

بعدوں ہفت روزہ اختر ملتان وی پنجابی اڈیشن شایع کردا رہیا جیہدے وچ خالص پنجابی تحریراں نوں چھاپن دا آہر کیتا جاندا رہیا تے لاہور دے ای اخبار ''ہلال پاکستان'' نے تے پشاور دے روزانہ اخبار ''بانگ حرم'' نے وی پنجابی صفحا شروع کر دِتا سی جیہدے وچ نویں لکھن والے سامہنے آئے۔ پنجابی وچ فارسی اکھراں اندر مُڈھلی صحافت بارے اقبال قیصر اپنی کتاب وچ انج لکھدے نیں:

''لاہور توں اک ہور مہینا وار ''پنج دریا'' شروع ہویا (ایہ پنج دریا افضل خاں ہوراں والا نہیں) ایہدے ایڈیٹر پروفیسر موہن سنگھ دیوانا ہوری وی رہے نیں۔ ایہ چوکھا چر پنجابی ادب دی سیوا کردا رہیا، ہولے پھل لیکھاں تے ساہت واسطے ''کنول'' ناں دا اک مہینا وار رسالا میدان وچ آیا جیہڑا 1947ء تک ٹردا رہیا۔''(15)

پنجاب وچ باقاعدا پنجابی صحافت دامُڈھ روزوار ''سجن'' توں ہویا جس نوں اک غیر پنجابی نے پنجابی زبان وچ اخبار کڈھ کے اس دامُڈھ رکھیا۔ ایس دا سہرا محمد حسین نقی ہوراں نوں جاندا اے جیہڑے کہ منجھے ہوئے صحافی سن۔ اوہناں نے روزوار سجن اخبار کڈھیا تے پنجابیاں نے اس نوں جی آیاں نوں آکھیا تے ویکھدیاں ای ویکھدیاں ایہ اخبار پورے پنجاب دا اک منیا ہویا تے ودھ پڑھیا جاون والا اخبار بن گیا۔ ایہ 8فری 1989 نوں پوری آب و تاب نال ساہمنے آیا تے اسدا آغاز پنجاب دے دارلحکومت لاہور شہر توں ای ہویا۔ پنجابی زبان تے پنجابیت نال جڑے لوکاں نے اس نوں جی آیاں نوں آکھیا۔ بوہت سارے جنونی پنجابی ایہدے نال بغیر کسے لوبھ توں جُڑ گئے جو اس اخبار وچ بغیر کسے پیسے تے مالی مفاد توں دن رات کم کردے سن اوہناں وچ ظفر یاب احمد جو اس دے ایڈیٹر وی سن۔ جمیل احمد پال، اقبال قیصر، صدیق بابر، عباس علی صدیقی، الیاس گھمن ایہ سارے اوہ لوک سن جو پنجابی دے پرچار لئی مفت کم کرن وچ جُتے رہندے سن۔ اٹھاں مہینیاں وچ ای ایس اخبار نے کامیابی دے جھنڈے گڈنے شروع کیتے۔ کیوں جے ایہ پاکستان وچ چھپن والیاں وچوں پنجابی دا ایہ پہلا اخبار سی جو شاہ مکھی اکھراں وچ چھپدا سی۔ بوہت سارے لوکاں نے اس توں ایہ وی سمجھیا کہ شاید ایہ دنیا وچ نکلن والا پہلا پنجابی اخبار اے جو کہ سراسر غلط اے۔ چڑھدے پنجاب وچ سیکڑیاں دی تعداد وچ اخبار تے رسالے نکلدے آئے ہن۔ ساڈے ایتھے اینی دیر نال کم شرع ہوجاون دی وجھا ایہ ای سی کہ ایس زبان نوں سرکاری سرپرستی نہیں ملی سی تے نہ ای اس نوں تعلیم دی زبان وجھوں متھیا گیا سی۔ ثنا مدثر بٹ ہوری اپنے مقالے وچ ایوں لکھدے نیں:

''لوکاں نوں اک بھلیکھا ایہ وی اے کہ ''سجن'' خورے دنیا وچ پہلا پنجابی اخبار سی، ایہ گل نہیں ''سجن'' پاکستان وچ پہلا پنجابی اخبار سی، دنیا وچ نہیں، دنیا وچ تاں ہزاراں اخبار مہینا وار، ہفتا وار، پندرھواڑے، تماہی نکلدے، ساڈے گوانڈھی دیس بھارت دے صوبے پنجاب وچوں کوئی دو درجن دے نیڑے روزانا پنجابی اخبار نکلدے نیں۔''(16)

روزوار ''اجیت'' جلندھر توں نکلن والا اک بوہت وڈا اخبار اے اس دے ایڈیٹر ستنام سنگھ مانک نیں، نال نال پنجابی ٹریبون، جگ بانی وغیرا نکلدے ہن اجیت اخبار تاں انگلینڈ وچ وی پنجابی اخباراں وچ سبھ توں ودھ پڑھیا جاون والا اخبار اے۔

1950 وچ کراچی توں ''پنج ند'' ناں دا اک رسالا علی شاہ ملتانی ہوراں نے وی چھاپے چاڑھیا۔ ایہ وی چھے مہینیاں بعد ای چھپنا بند ہو گیا سی۔

مولا بخش کشتہ ہوراں دے پُتر افضل خاں ہوراں نے ٹمپل روڈ لاہور توں ''پنج دریا'' شایع کیتا۔ اس رسالے نے وی پنجابی ادب دی بڑی مدد کیتی تے پنجابی زبان دی سیوا کردیاں ہویاں ودھیا نمبر چھاپے جویں شاہ حسین نمبر، وارث شاہ نمبر، کراچی مشاعرا نمبر، عبدالمجید سالک نمبر، فخر زمان نمبر، کہانی نمبر وغیرا چھاپے۔ مولا بخش کشتہ ہوراں دے پُتر محمد افضل خاں توں بعدوں امجد علی بھٹی ہوراں نے اس رسالے دے مدیر وجھوں وی کم کیتا۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوری صحافت دے ایس دور بارے کھوج پرکھ کردیاں وچار دے نیں:

> ''1951 وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے رسالے پنجابی تے 1958 وچ چودھری محمد افضل دے رسالے پنج دریا دا اجراء ہویا۔''(17)

1960 دے دوران شیر محمد ناصر تے غلام مصطفیٰ تبسم نے ''پنجابی ادب'' دا مُڈھ رکھیا۔ اس رسالے نے پنجابی زبان و ادب دی سیوا وچ اپنا ناں کمایا تے اس نال جڑن والے لوکاں وچ آصف خان، شفقت تنویر مرزا تے راجا رسالو وغیرا دے ناں سامہنے آندے نیں۔

ضمیمے دی صورت وچ پنجابی دے روزوار اخباراں وچوں آغاز ''امروز'' نے پنجابی صحافت دا مُڈھ ایوں رکھ چھڈیا سی کہ ہفتا وار پنجابی صفحا چھاپن دا پربندھ کیتا سی۔ ایس لئی بنا جھجک ایہ کہیا جاسکدا اے کہ ضمیمے دی صورت وچ روز وار ''آغاز'' بارے ڈاکٹر انعام الحق جاوید لکھدے نیں:

> ''روزنامہ آغاز لاہور دے پنجابی ضمیمے 1948 نوں ایس سلسلے دی پہلی کوشش قرار دِتا جاسکدا اے۔''(18)

حسین نقی دے روزوار ''سجن'' توں بعد مدثر اقبال بٹ ہوراں دا اخبار ''بھلیکھا'' آیا۔ ایہ پاکستانی دوجا پنجابی روزوار اخبار اے۔ 1997 دے وچ 15 جنوری رمضان دی پہلی تاریخ نوں اس اخبار دا پہلا پرچا آیا۔ ایس دے کل صفحے چھے سن۔ اس دا معیار اوہی رکھن دا جتن کیتا گیا سی جو کسے وی معیاری اخبار دا ہوندا اے۔ ایہدے وچ زبان وی سادا ورتی جارہی سی تاں جو عام قاری تک اسانی نال گل پہنچ سکے۔ ایس اخبار دے پچھے اک تجربا کار تے نڈر صحافی دا ہتھ اے تے اج تک ایہ اپنی پوری آب وتاب نال چل رہیا اے۔

مدثر اقبال بٹ دے ''بھلیکھا'' توں بعد ضیا شاہد نے ''خبراں'' ناں دے پنجابی اخبار نوں جاری کیتا ایس دا پہلا اخبار 31 جنوری 2004 نوں لوکائی دے سامہنے آیا۔ اس نوں چار رنگاں وچ چھاپیا گیا جس دی ادارت دے فرایض حسین شاد، جمیل احمد پال تے خواجا پرویز نبھاندے رہے پر صرف کاروباری سوچ ہون پاروں 2007 وچ ایہ اخبار ختم کر دِتا گیا تے اج کل ڈمی دی صورت وچ کدی

کدائیں نکلدا اے۔ ایس دے بند ہون وچ سرکاری اشتہاراں دے نہ ملن دی اک بوہت وڈا کارن اے۔

اعجاز احمد پال دی ادارت وچ چھپن والا ''لوکائی'' پہلی اپریل 2007 توں مسلسل نکل رہیا اے وسایل دی کمی تے پنجابیاں دی اپنی زبان توں محرومی نے کسے وی ہور اخبار وانگ اس نوں وی اگے نہیں ودھایا۔ ایسے گل نوں وچار دیاں ثنا مدثر بٹ اپنے مقالے وچ ایوں لکھدے نیں:

> ''ایس اخبار دا حال وی ''خبراں'' ورگا اے۔ اصل وچ وسائل دی کمی نے پنجابی عوام دی بے توجہی، پنجابی اخباراں نوں اگے نہیں ودھن دیندی۔''(19)

محمد حسین نقی ہوراں نے پنجابی صحافت نوں ہور ترقی دیون واسطے روزوار ''سجن'' کڈھیا جو پنجابی دا اک معیاری اخبار بن کے سامہنے آیا سی۔ پر ایس دا خاتما وی جلدی ای ہو گیا کیوں جے سرکاری سطح اُپر پنجابی دی نہ کوئی حمایت سی تے دوجا سرپرستی نہ ہون کارن کوئی وی اشتہار نہ ملدا تے پڑھن دا معاملہ اس لئی کھٹے وچ پے گیا کہ تعلیم دی زبان وی پنجابی نہیں رہی سی۔ مدثر اقبال بٹ ہوراں دی اگوائی وچ 1998 دے دسمبر وچ روزوار ''بھلیکھا'' شروع ہویا جو اج تک پورے مان نال پنجابیاں دا مان ودھاندا اے۔ اوہ ایس بارے وچار کردے نیں:

> ''روزوار بھلیکھا کڈھنا میرا اک خاب سی، اس روزوار نوں میں پہلے گجرانوالا شہر وچوں ہفتاوار کڈھدا رہیا ہن لاہور، گجرانوالہ تے اسلام آباد وچوں اکو ویلے چھاپن دا آہر کیتا جارہیا اے۔''(20)

جانے پچھانے پترکار ضیا شاہد ہوراں نے روزوار خبراں شروع کیتا تے اس نوں لاہور توں وکھ دُوجے شہراں تیکر وی اپڑایا اس نوں پنجاب اندر بوہت مانتا ملی پر اشتہاراں دی عدم موجودگی تے کاروباری نقصان ہون کر کے اس نوں وی بس اک ''ڈمی'' وجھوں ای زندا رکھیا گیا اے۔

اعجاز احمد پال ہوراں نے روزوار ''لوکائی'' دامُڈھ پہلی اپریل 2011 نوں رکھیا جو چار صفحیاں دا اخبار صحافتی لحاظ نال اک نمایاں تے بھرپور اخبار اے پر اس دے مسئلے وی اپروکت دسے گئے اخباراں والے ای نیں۔ ایس اخبار وچ کالماں توں وکھ ہلکے پھلکے مضمون وی شائع کیتے جاندے نیں تے پنجابی صحافت دی تربیت واسطے اپنا اہم کردار ادا کیتا جارہیا اے۔

اجوکے دور وچ وی پنجابی وچ کئی ادبی رسالے نکل رہے ہن او ہناں وچوں 'سویر انٹرنیشنل' لاہور جو جمیل احمد پال دی ادارت وچ نکل رہیا اے۔ مدثر اقبال بٹ تے ریحان بٹ ہوری 'ناگ منی' مہینا وار پرچا کڈھدے نیں۔ پلاک (پنجابی انسٹی ٹیوٹ آف لینگوئج آرٹ اینڈ کلچر) سرکاری ادارے وجھوں کم کر رہیا اے ایس دا اپنا پرچار ''ترنجن'' مہیناوار نکلدا سی جس نوں اج کل سہ ماہی کر دِتا گیا۔ ڈاکٹر ارشد اقبال راشد دی ادارت وچ ''لکھاری'' نکل رہیا اے جس دے بانی اقبال زخمی ہوری سن۔ مقصود ثاقب ''پنچم'' ناں دا پرچا کڈھ رہے نیں۔ تنویر ظہور ''سانجھاں'' ناں دا پرچا ہرتن مہینے توں بعدوں

چھاپدے ہن۔ پنجابی ادبی سنگت لاہور دے ممبر ''سنیہا'' ناں وی اک کتاب لڑی چھاپ رہے نیں جس نوں عاشق رحیل، ثناور چدھڑ تے عباد نبیل شاد ایڈیٹ کردے ہن۔ پنجابی ادبی بورڈ لاہور ولوں ''پنجابی ادب'' دا پرچا تن مہینے بعدوں چھپدا اے۔ صحافت بارے ڈاکٹر ریاض احمد ہوری لکھدے نیں:

> ''جو نیجو حکومت دے دور وچ رسالیاں تے ادبی پرچیاں نوں ڈکلیریشن ملنا بالکل اسان ہو گیا۔ صرف درخاست جمع کروائی دی سی، جے 15 دن تک کوئی جواب نہ آیا تے ڈکلیریشن مل گیا ہوندا سی۔ تے ڈکلیریشن لین والا اوہ رسالا یا ادبی پرچا مسلسل کڈھ سکدا سی۔''(21)

کھوج پرکھ دے حوالے نال ایچ ای سی (Higher Education Commission) توں منظور شدا ''کھوج'' ہر چھے مہینے بعدوں پنجابی شعبہ پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج لاہور ولوں چھپ رہیا اے۔ ڈاکٹر اختر حسین اختر ہوراں دی وفات مگروں اوہناں دے پُتر عرفان اختر تے سپتری سیدہ کلثوم اختر ہوری باقاعدگی نال لہراں چھاپن دا پربندھ کر رہے نیں۔ ہڑپا وسدے آتش کیانی ہوری سال وچ اک واری ''جوگی'' ناں دا پرچا کڈھدے نیں ایہی حال جاوید پنچھی دے ''پنچھی انٹرنیشنل'' دا وی اے۔ کھوج دے حوالے نال اک ہور پرچا ''لیکھ'' دے ناں توں ڈاکٹر ناصر رانا دی ادارت وچ نکل رہیا اے۔ نوجوان کھوجکار ظہیر وٹو ہوراں دی ادارت وچ اک سہ ماہی پرچا ''سنگری'' دے ناں نال چھپ رہیا اس دے نال اوہناں دے سنگی ساتھی فیصل حیات جپاوی موجود نیں۔ مسعود کھدر پوش ٹرسٹ ولوں ''حق'' ناں دا پرچا کھدر پوش ٹرسٹ دیاں خبراں لے کے سامہنے آندا اے۔ سانجھ وچار ناں دا رسالا انوار اعجاز تے زبیر احمد آہر کر رہے نیں۔ ایسے ای طرحاں افضل راز ہوری گجرات توں ''کانگاں'' چھاپ کے پنجابی صحافت نوں اگے ٹور رہے نیں۔ تماہی ''ککلی'' پاکستانی پنجاب وچوں نکلن والا پہلا زنانیاں دا رسالہ اے۔ ایہ جولائی 2017ء وچ ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن نے شروع کیتا۔ ڈاکٹر شاہین کرامت، ڈاکٹر عاصمہ قادری، بینا گوئندی تے صدف مرزا ایس دے رلتی ایڈیٹر نیں۔

ایہ کجھ پنجابی رسالیاں دا ذکر سی جو پنجابی ادب نوں ودھان وچ اپنا کردار ادا کر رہے نیں۔ ایہناں وچ نویں لکھاریاں نوں لکھن ول پریرنا ملدی اے تے ادبی تحریک نوں نواں لہو وی ملدا اے جس نال پنجابی لکھن والیاں دی تعداد وچ وادھا ہو رہیا اے۔

پنجابی اندر ڈائجسٹ وجوں کوئی اُپرلے درجے دا صحافتی کم نہیں ہویا دنیا دے پہلے ''ریڈرز ڈائجسٹ'' دی طرز وانگ ایتھے کم ہوون دی گنجایش باقی اے۔ اردو والیاں نے ایس کمی نوں محسوس کیتا تے وڈے پیمانے اُتے ڈائجسٹ بازار وچ آنا شروع ہو گئے۔ جیہدے وچوں ''سب رنگ'' سیارہ ڈائجسٹ، قومی ڈائجسٹ، خواتین ڈائجسٹ تے شعاع ڈائجسٹ نے وڈے پیمانے وچ لوکاں نوں اپنے ول متوجا کیتا تے فر ویکھا ویکھی ہور وی کِنے ای ڈائجسٹ آندے گئے پر پنجابی وچ حالت ماڑی ای

رہی۔ ایدھر پڑھن والے بوہت ای گھٹ ہوندے نیں شاید ایس دا ایہ وی اک وڈا کارن رہیا ہووے کہ پنجابی زبان وچ ڈائجسٹ نہ چھپ سکے۔ پنجابی ڈائجسٹ دی تواریخ دے حوالے نال جمیل احمد پال ہوری انج روشنی پاندے نیں:

> ''پنجابی وچ ''پنجابی ڈائجسٹ'' دے ناں نال 1970 وچ دلی توں رسالا نکلیا۔ ایہدے ادارے نے مگروں ''سکرین ڈائجسٹ'' وی کڈھنا شروع کیتا۔ لاہور وچ 1970 توں ای پنج دریا نے ڈائجسٹ دا روپ وٹایا جو 1976 تک نکلدا رہیا۔ ''چناب رنگ ڈائجسٹ'' دے ناں نال فیصل آباد توں جناب حاتم بھٹی تے اوہناں دے سنگیاں نے اک کتاب لڑی کڈھی۔ 1988 وچ ''پنجابی ڈائجسٹ'' دے ناں نال لاہور توں رسالا نکلیا پر ایہدا اگست دا اکو اک پرچا ای ستمبر وچ سامہنے آ سکیا۔''(22)

''رویل ڈائجسٹ'' دے ناں توں افضل ساحر تے فیر بعدوں رضوان احمد وشیر ہوراں نے ڈائجسٹ کڈھنا شروع کیتا پر ایہدے اٹھ (8) پرچے ای چھپ سکے ایہدے اندر وی بھرواں پنجابی ادب جیون دے ہر کھیتر بارے ہوندا سی۔

بعدوں ایہی رویل ڈائجسٹ نوں پندرھوار رویل لاہور دے طور اُتے کڈھیا جاون لگا جولائی 2007 توں اس دی ادارت راقم (کرامت علی مغل) کر رہے نیں۔ ایہدے وچ ادبی خبراں، رپورٹاں توں وکھ لڑی وار تحقیقی لیکھ، قسط وار ناول وغیرا شایع کیتے جا رہے نیں۔

پنجابی صحافت نے بوہت زیادہ ترقی کرلئی اے۔ پنجابی صحافت نال پنجابی ادب نوں وی ترقی ملی اے۔ نویں رسالے تے اخباراں آون نال نویاں لکھاریاں دی چنگی کھیپ تیار کرن وچ پنجابی صحافت دا بوہت وڈا ہتھ اے جے پنجابی رسالے اخباراں دے چھپن دی گنتی وچ وادھا نہ ہوندا تے پنجابی ادب دے ترقی واسطے بوہتا کم نہ ہوناد۔

مُکدی گل:

پنجاب وچ صحافت تے پرچا کاری بارے جو بہتا کم ہویا اوہ انگریزاں نے ای اپنے مذہبی مقصد واسطے ورتیا سی پر فرسکھاں نے اس نوں اپنے مذہب واسطے ورتیا تے فر ایس نوں لوکائی واسطے وی ورتیا جاون لگا جیہدا اکو ای مقصد سی کہ زباناں وچ نویں ادبی کم نوں اک وڈے کھلار ول لے جایا جاوے۔ پریس دے آون نال ای دوجیاں زباناں دے وانگ پنجابی افسانے نوں وی ترقی ملی اے تے ایہدے اندر چھپن والے بوہت سارے رسالیاں نے پنجابی ادب نوں وی چار چن لا دِتے۔ دُوجے کھیتراں دی طرحاں افسانے دے کھیتر وچ وی پریس آن نال انقلاب جہیا آ گیا۔ جس کر کے لکھاریاں نے ایس پاسے دھیان دِتا تے ڈھیر وڈھیر مجموعے چھاپے چڑھن لگے۔

حوالے:

* اسسٹنٹ پروفیسر پنجابی، گورنمنٹ اسلامیہ کالج ریلوے روڈ، لاہور

1- طاہر مسعود، ڈاکٹر۔ اردو صحافت انیسویں صدی میں (کراچی: فضلی سنز پرائیویٹ لمیٹڈ، اردو بازار، 2002ء)50۔
2- طاہر مسعود، ڈاکٹر۔ اردو صحافت انیسویں صدی میں، 51۔
3- مسکین علی حجازی، ڈاکٹر۔ پنجاب میں اُردو صحافت کی تاریخ (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1992ء)51۔
4- عبداللہ یوسف علی۔ انگریزی عہد میں ہندستان کے تمدن کی تاریخ (کراچی: کریم سنز پبلشرز، 1967ء)73۔
5- مسکین علی حجازی، ڈاکٹر، پنجاب میں اُردو صحافت کی تاریخ، 51۔
6- غلام حسین ذوالفقار، ڈاکٹر۔ پنجاب تحقیق کی روشنی میں (لاہور: سنگ میل پبلیکشنز، 1991ء)291۔
7- طاہر مسعود، ڈاکٹر۔ اردو صحافت انیسویں صدی میں، 83۔
8- مسکین علی حجازی، ڈاکٹر۔ پنجاب میں اُردو صحافت کی تاریخ، 68۔
9- مسکین علی حجازی، ڈاکٹر۔ پنجاب میں اُردو صحافت کی تاریخ، 68۔
10- شفقت تنویر مرزا، گل بات، لاہور، 256 جے، ڈیفنس ہاؤسنگ سوسائٹی، 8 نومبر 2010ء)
11- مسکین علی حجازی، ڈاکٹر۔ پنجاب میں اُردو صحافت کی تاریخ، 69۔
12- نظیر حسنین زیدی، ڈاکٹر۔ مولانا ظفر علی خان بحیثیت صحافی (کراچی: مکتبہ اسلوب، عظیمی پرنٹرز ناظم آباد) 54۔
13- نظیر حسنین زیدی، ڈاکٹر۔ مولانا ظفر علی خان بحیثیت صحافی، 82۔
14- نظیر حسنین زیدی، ڈاکٹر۔ مولانا ظفر علی خان بحیثیت صحافی، 88۔
15- اقبال قیصر۔ راتاں ہویاں وڈیاں (لاہور: رویل پبلیکیشنز، 24 امیر روڈ بلال گنج، 1992ء)9۔
16- ثنا مدثر بٹ۔ (مقالا ایم- اے) پنجابی زبان دے ودھاوچ روزوار بھلیکھا دا کردار (لاہور: لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، 08-2006۔)21۔
17- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر۔ پنجابی ادب دا ارتقاء (1947-2007) (لاہور: عزیز بکڈپو اردو بازار، 2004ء)29۔
18- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر۔ پنجابی ادب دا ارتقاء، (1947-2007)29۔
19- ثناء مدثر بٹ۔ پنجابی زبان دے ودھاوچ روزوار بھلیکھا دا کردار، 37۔
20- مدثر اقبال بٹ۔ گل بات (لاہور: 41 پیلس مارکیٹ، بیڈن روڈ، 20 جنوری 2013ء)
21- کرامت علی مغل (ایڈیٹر پندرھوار رویل)، (لاہور: بہار کالونی نمبر 1، کوٹ لکھپت، پہلی توں 15 جنوری 2011ء)7۔
22- افضل ساحر۔ (ایڈیٹر) ''مہینا وار رویل ڈائجسٹ'' (لاہور: 16 سی مکہ کالونی گلبرگ III، جلد 11، نمبر 3، مارچ 2000ء)24۔